

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ

Т.М. Мірошніченко, Д.В. Філін

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Конспекти лекцій

Затверджено науково-методичною радою академії

Харків 1995

Мірошниченко Т.М., Філін Д.В. Система принципів кримінального процесу: Конспекти лекцій. – Харків: Національна юридична академія України, 1995. – 40 с.

В роботі висвітлено актуальні питання щодо визначення поняття, системи, засобів закріплення принципів кримінально-процесуальної діяльності з точки зору основних напрямків розвитку суспільства за умов кардинальних змін в державній та правовій сферах.

Рецензент В.В.Афанасьєв, начальник Управління юстиції
в Харківській області

Затверджено науково-методичною радою академії, протокол № 3
від 16.03.95.

© Національна юридична академія
України, 1995

ВСТУП

В умовах подолання кризового стану суспільства і формування тенденції придбання ним сучасного вигляду першочергового значення набувають проблеми правового забезпечення демократизації суспільних процесів, успішне вирішення яких знаменує повернення права на засади цивілізованості через інтеграцію загальнолюдських цінностей в правову систему, демократичних принципів та інститутів - в приписи законодавства.

Важливим свідомством становлення і поглиблення необхідних тенденцій, що означають розвиток права на довгостроковій і незворотній основі, стануть законодавчі та практичні кроки Української держави по перебудові юридичних механізмів вирішення протиріч, усунення деформацій і викривлень суспільних і економічних структур. Декларація незалежності, проект нової Конституції України містять в собі відправні нормативні настанови, які відтворюють процес перебудови і потребують подальшої конкретизації на рівні приписів, у тому числі й кримінально-процесуальних.

Для сучасного стану розвитку державності України реалізація закладених у суспільному ладі можливостей демократичних перетворень є безперспективною без надійної діяльної основи - таких інститутів і регуляторів, яким були б притаманні ознаки цивілізованості і загальнолюдської цінності, своєрідних соціальних орієнтирів, вимоги яких відтворюють закономірності суспільного життя. Та обставина, що проект нової Конституції України передбачає як такий, що діє, принцип верховенства права, а не закону, є свідомством якісно нового підходу в регулюванні суспільних відносин з ознаками так званого "природного" права. При такому баченні суті права особливого значення набуває розуміння таких споконвічних понять, як справедливість, честь, совість, гідність. Вони належать до сфери моралі і врешті-решт визначають і її форму. Саме суспільна мораль є тим мірилом, стандартом, з якими законодавець звіряє результати своєї нормотворчої діяльності. Концентроване вираження вимог суспільної моралі, що відповідає певному періоду розвитку державності, міститься саме в

принципах – приписах вищого ступеня нормативності, які відображують напрямки соціальної орієнтації суспільства.

Діюче кримінально-процесуальне законодавство передбачає суттєві обмеження особистої свободи громадян у вигляді примусових заходів, які застосовуються в ході судочинства. На жаль, КПК відповідним чином не оформляє правових положень, які з точки зору держави є сталими і безперечними: вони не відокремлюються із загальної маси приписів, а виявляються через аналіз всього нормативного матеріалу і таким чином є знанням вивідним. Ця обставина зумовлює зрештою проблему ефективності кримінально-процесуальних норм. Передбачається, що вони можуть бути вирішені шляхом формулювання принципів кримінального процесу і об'єднання в Загальній частині під однойменною назвою.

І. ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Повна відсутність у кримінально-процесуальному законі поняття "принцип кримінально-процесуальної діяльності" спонукала багатьох учених-процесуалістів впродовж значного часу займатись розробкою цієї проблеми. Найбільш значні праці на рівні монографічних досліджень в юридичній літературі представлені авторами: Добровольським Т.М., Тиричевим І.В., Строговичем М.С., Стівцовським Д.І., Ларіним О.М., Корнуковим В.М. Принципи кримінально-процесуальної діяльності були предметом наукового пошуку вчених Васильєва О.М., Грибанова В.П., Стрємовського В.О., Чельцова М.О. та ін., і це не випадково, оскільки відповідний інтерес зумовлений практичним значенням правильного розуміння суті і призначення принципів процесу. Воно вбачається не тільки в тому, що кожне рішення правозастосувальника, яке приймається з порушенням їх вимог, підлягає скасуванню. В гносеологічному плані знання принципів сприяє правильному розумінню змісту звичайних правових норм. Нерідко доцільність і порядок їх практичного застосування визначається через норму-принцип. Порада "не довіряти" окремо взятій, безвідносно до конкретних обставин справи, статті КПК в таких випадках є цілком доречною.

Наприклад, ст.4 КПК містить вимоги до суду, прокурора, слідчого, органу дізнання в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу, застосувати усі передбачені законом засоби до встановлення події злочину, осіб, які винні у вчиненні злочину, і до їх покарання. Це є загальним правилом. Але на конкретну ситуацію,

наприклад, коли слідчий, суддя чи дізнавач були очевидцями злочину або приймали участь у затриманні підозрюваної особи, він не поширюється, оскільки це протирічить принципу об'єктивного дослідження обставин справи, сформульованому у ст.22 КПК.

Другий приклад: кримінально-процесуальний закон у ст.76 дає вичерпний перелік випадків обов'язкового призначення експертизи. Однак це зовсім не означає, що в конкретній практичній ситуації при наявності інших обставин, не передбачених цією статтею, не буде підстав для її призначення, приміром, для визначення фізичного стану свідка. Наочно має місце не обов'язковість, а необхідність проведення експертизи, яка продиктована вимогами закону всебічного, повного дослідження обставин справи /так званий принцип "об'єктивної істини"/.

Значення принципів як норм вишого ступеня нормативності проглядається також у тій ролі, яку вони відіграють у ході подолання прогалин у законодавстві. Будучи своєрідними ціннісними орієнтирами, принципи використовуються у випадках правозастосування по аналогії. Вони вносять впорядкованість також і при субсидіарному правозастосуванні /цивільний позов у кримінальному процесі/, сприяють правильному тлумаченню правових норм.¹⁾

Термін "принцип" походить від латинського слова "principium", що означає початок, основу. Широке розуміння принципу як основи, початку становлення буття послужило причиною наявності в юридичній літературі численних дефініцій принципу права. В одних визначеннях звертається увага на те, що принцип - категорія об'єктивна, в інших - юридичний принцип трактують як основну ідею і навіть поняття, яке висловлює сутність права. Деякі вчені акцентують увагу на тому, що принцип є сферою правосвідомості, правової ідеології і науки.

Не дивлячись на різний підхід у процесуальній науці до розкриття суті принципу, можна вважати загальноприйнятим розуміння його як найважливішого правового положення, що визначає природу, демократичні засади, систему кримінально-процесуальної діяльності і відносин, відтворює найважливіші закономірності конкретної суспільно-економічної формації.

В юридичній літературі відповідного напрямку відсутня загальноновизнана система кримінально-процесуальних принципів. В залежності від авторської точки зору їх перелік є більшим або меншим.

На наш погляд, критерієм відокремлення принципів від звичайних норм повинні бути:

1) Див. ОВ Камітєв, Кримино-процесуальне право України, Київ, 1989 р.
Кримино-процесуальне право України. - Хрестоматія, Київ, 1989 р.
с. 255 (29 березня)

1/ закріплення відповідного положення в Конституції України - Основному Законі, більшість положень якого є настановними, принципіальними по відношенню до законодавства в цілому;

2/ при відсутності відповідного регулювання на рівні Конституції принципами кримінального процесу слід вважати тільки ті положення, які:

а/ узгоджені по суті;

б/ збігаються за ідейним напрямком;

в/ мають законодавчий механізм впровадження;

г/ п о с л і д о в н о реалізуються на всіх або окремих стадіях процесу.

З гносеологічної точки зору важливе те, що категорія "принцип" тісно пов'язана з категоріями "закономірність" і "сутність". Однопорядковий характер цих понять дає підстави визначити юридичний принцип через закономірності розвитку суспільства і права або через сутність і головний зміст останнього. Сутність і закон не тотожні, але однопорядкові філософські поняття. Такі ж близькі поняття "закону" і "принципу": закономірність відтворює зв'язок між явищами, їх сутностями, а принцип концентрує властивості, головний зміст кожного із співвідносних явищ. Таким чином, принцип у філософському значенні є теоретичним узагальненням найбільш типового, що констатує і відтворює закономірність, покладену в основу пізнання.

Принципові положення, однак, не виключають наявності винятків. Більш того, вони об'єктивно обумовлені, передбачають їх як "розумні" і, таким чином, підкреслюють загальне правило. Так, принцип всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи обмежений заборонаю допиту як свідка захисника обвинуваченого. Проведення по справах приватного обвинувачення виключає дію принципу публічності, а принцип законності не розповсюджується на правозастосування по аналогії.

У філософській на юридичній літературі міститься достатньо переконливе обґрунтування відповідних висновків. Сутність його зводиться до того, що закономірність, з якою тісно пов'язане поняття принципу, є особливий стан закону в неохідному процесі, обумовлений впливом протидіючих факторів, що викликають прояв його в певній мірі, відповідно до характеру і ступеня впливу цих факторів.

Закономірний процес, що протікає у просторі і у часі, таким чином, складається з груп законів-тенденцій, що кінець кінцем

обумовляє те, що з урахуванням протидіючих сил він проявляється не фатально-прямолінійно, а у вигляді деякого загалу, підсумовуючи також виникаючі тимчасові відхилення.)

Дискусійним у науці залишається питання про наявність у кримінальному процесі принципів, притаманних окремим стадіям. Одні автори вважають, що принципами є такі відправні положення, які мають прояв в усіх стадіях, інші вбачають дію деяких з них в окремих стадіях. Остання точка зору здається більш правильною за такими підставами.

Кримінальний процес, як і всі інші, протікає у часі та у просторі. Він являє собою систему стадій, які послідовно змінюють одна одну і мають визначене коло задач, підсумкових документів, суб'єктів, що приймають у ньому участь. З точки зору філософії елементи досліджуваної системи /стадії/ - це різноманітні причинно-наслідкові зв'язки, які обумовлюють особливості прояву загальних закономірностей щодо даної "системи параметрів". Тому логічно буде стверджувати, що відповідному виду відносин притаманні свої закони, відтворені у відомих сутнісних характеристиках - принципах. Так, принцип змагальності діє тільки в судових стадіях. Дію принципу безпосередності обмежено в стадії попереднього розслідування, а принцип гласності тут майже повністю виключено. Правові /юридичні/ принципи відтворюють у правовому просторі суттєві властивості його соціальної основи, відповідають об'єктивним закономірностям даної суспільно-економічної формації та класовій сутності відповідного її права.

Нормативні властивості принципів, імператив, закладений в них, визнаються в юридичній літературі усіма авторами. Але залишається розбіжності з приводу способів нормативного закріплення принципів права. Продовжуються дискусії про те, чи можна вважати принципи такими загальними положеннями, які не одержали прямого відображення в законі, а лише впливають із змісту його норм.

Кримінально-процесуальний закон не містить конкретних вказівок щодо того, які з його положень є принципами судочинства. Це дозволяє будувати систему принципів, враховуючи ті чи інші принципи процесуального закону. При тому, виходячи із нормативного характеру принципів процесу, необхідно враховувати, що форма закріплення в законі їх може бути різною. Одні принципи безпосередньо виражені в конкретних правових нормах, наприклад здійснення правосуддя тільки судом /ст.15 КПК/, гласність судового розгляду /ст.20 КПК/.

м.п. в. Москва 4-4-1971

1) Свейдлев В.Р. Закон-гезедерке. - В. кн.: Ноджелев-
кво цоджелев истерическо материализма. - М., 1971, с. 38; Законодательство сов. гос. 1971, с. 38; Законодательство сов. гос. 1971, с. 38; Законодательство сов. гос. 1971, с. 38

КПК/; інші можуть впливати з ряду процесуальних норм, наприклад публічність процесу /ст.4, 29, 45, 53¹, 47 КПК/, змагальність /ст.261, 264, 296 КПК/.

Думається, розбіжності в прийомах законодавчого закріплення не можуть служити підставою для визнання чи невизнання відповідного положення принципом права. Погляди деяких авторів на те, що не можна вважати закріпленими положення, які в ньому як такі не сформульовані, а впливають з ряду норм /як приклад наводиться принцип змагальності/, спростовуються даними аналізу діючого законодавства.

Дійсно, кримінально-процесуальний закон не формулює, навіть не містить такого поняття, як змагальність. Але суть не в тому, що в законі відсутній такий термін, а в тому, що ним встановлено розподіл процесуальних функцій: звинувачення /ст.264 КПК/, захист /ст.266/, вирішення справи /ст.25/, а також передбачено рівність учасників /ст.261/. Ці положення мають важливе принципове значення - в них виражено принцип, який одержав у науці назву змагальності. Він, безумовно, має нормативний характер. Безперечно, це не виключає необхідність більш чіткого вираження його в законі.

Цікавими є думки, які викладені в юридичній літературі і належать до теорії питання, з яких деякі принципи права можуть формуватись і діяти, не будучи до визначеного часу чітко вираженими в законодавстві. Вони можуть функціонувати в сфері судової практики та правових звичаїв /традицій/, в області комплексів суб"єктивних прав та конкретних правовідносин, що склались. Такими є аксіоми: "ніхто не може бути суддею у власній справі". "не можна засуджувати двічі за одне й те ж". Їх з повною підставою можна віднести до загально-правових, що отримують свій розвиток у кримінально-процесуальному законодавстві.

Під визначення принципу як узагальненого вираження суті відповідного явища, що відображує об"єктивно існуючу реальність і діючі в ній закономірності, підпадають і так звані принципи-визначення. Щодо кримінального процесу такими є визначення учасників процесу, доказів, поняття, що містяться в ст.32 КПК.

Згідно з таким розумінням суті і призначення найважливіших визначень кримінально-процесуального права значно полегшується теоретичне обґрунтування та практичне вирішення деяких проблемних ситуацій, що виникають у зв"язку з введенням у нове законодавство деяких термінів, що не погоджуються із сформульованими в КПК. Таке трапилось з визначенням доказу, зміст якого було істотно змінено

законом України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" від 30 квітня 1993 р. Виникло не передбачене ст.65 КПК нове джерело доказів: дані, одержані із застосуванням технічних засобів. Аналогічна ситуація склалась і з поняттям "особа, що вчинила злочин" /ст.104 КПК/. Сам термін введено в статтю без відповідного обґрунтування. Як здолати протиріччя, що виникли?

У першому випадку вихід уявляється в тому, щоб застосувати норму-принцип, закріплену у ст.65 КПК /визначення поняття доказів/, яка є більшою мірою нормативною. В другому. - внести відповідні доповнення до ст.32 КПК, що пояснює значення застосованого поняття.

Що стосується невідповідностей між "рядовими" нормами КПК і наступними законами, то, думається, що треба віддавати перевагу виданим пізніше за умови, що вони не входять у протиріччя з принципами процесу.

За теперішнього часу немає нормативного акту, що визначає порядок втрати сили законів, указів, постанов. Юридична теорія на працьовала положення про "витіснення" одного закону іншим за принципом "наступний закон по тому ж питанню зупиняє дію попереднього". Якщо відкинути всі умовності про перевагу КПК перед звичайними законами, то так і належало б вчиняти - юридична сила цих законів однакова. Вчені-юристи, однак, вважають за необхідне підвищувати роль законів, які "очолюють" відповідні галузі законодавства. Це допомагало б зміцненню і розвитку зв'язків взаємопідлеглості у відповідних структурних підрозділах і "вдосконаленню зв'язків керування в самій системі".

Підводячи деякі підсумки вищевикладеному, принципи можна визначити як обумовлені суспільним і державним устроєм основні засади, вихідні положення, які виражають істотні риси кримінального процесу як особливої системи державної діяльності, призначені для виконання правоохоронних задач.

Враховуючи вищезгадані ознаки норми-принципу, вважаємо, що в кримінальному процесі є принципи: законності; презумпції невинуватості; недоторканості особи; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласності судового розгляду; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; національної мови судочинства; змагальності; публічності; усності; безпосереднього дослідження доказів; всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи.

За способом нормативного закріплення вони так чи інакше дира-

жені в законі: сформульовані в ньому або являють собою підсумкове знання із діючого законодавства.

Принцип не завжди норма права. Право складається не тільки з правових норм, а й із загальних положень як таких, що не є правовими нормами в загальноновизнаному плані. Ще більш загальний характер носять положення закону, що містять визначення того чи іншого правового явища. В юридичній науці такі нестандартні правові положення одержали найменування нетипових юридичних приписів. Поряд із нормами права /класичними моделями волевиявлення держави/ вони складають систему права, надаючи їй тим самим гнучкість і динамізм.

2. СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

З позиції теорії систем право в цілому являє собою відкриту незавершену /динамічну/ систему, якій властива деяка стабільність її елементів. Ця стабільність, що передбачає і змінюваність, багато в чому зумовлюється наявністю принципів, внутрішньоправова функція яких полягає в "цементуванні" всіх компонентів юридичної надбудови держави, внесенні одноманіття в усю систему юридичних норм. Без єдиних принципів, що пронизують все право в цілому, важко говорити про єдину систему права, взаємовідповідності окремих його частин.

Та чи інша множина об'єктів може бути визначена системою лише при наявності системоутворюючих зв'язків. Вони забезпечують властивість цілісності системі. Щодо системи права ними є генетичні, структурні /зв'язки будови/, субординації, координації /взаємозв'язок/, управління.

Що стосується генетичного зв'язку принципів, то в загальних рисах про них згадувалось вище. Зв'язки субординації для принципів взагалі не характерні. Принципи рівновеликі і не знаходяться в стані взаємопідлеглості.

Актуальним у цьому зв'язку виступає питання про правомірність поділу принципів на конституційні та інші, що застосовується в науці кримінального процесу для вивчення відповідних закономірностей. Така класифікація, уявляється, не відображає суті принципів як явища правової реальності, оскільки мимоволі зменшує значення принципів, що закріплені в галузевому законодавстві. Загальновідомо, що Конституція /Основний Закон/, якій належить найвища юридична сила, містить приписи, що є нормами-принципами. Але це зовсім не озна-

час, що є різниця в силі імперативу, нормативності закріплених в ній та інших законах принципів, оскільки принципи – це завжди узагальнена суть явища. А суті не буває більше або менше, її завжди буває стільки, щоб надати явищу, предмету якісну самобутність.

На таких позиціях стоять багато учених-процесуалістів. Тому немає і не може бути підстав для визнання окремих принципів процесу "найважливішими" або "провідними", "основними". Принципи тому і є найбільш загальними нормами права, що вони однаковою мірою важливі, незалежно від їх правового вираження та діалозону їх дії.

В юридичній літературі висвітлено щонайменше два погляди на систему принципів кримінального процесу. Перший погляд полягає в тому, що в кримінальному процесі діють дві системи принципів: судоустрою та чисто процесуальні. До принципів судоустрою відносять принципи, які визначають компетенцію різних ланок судової системи в ході розслідування та вирішення справи та вимог до організації самого суду. Чисто процесуальними називаються принципи, що пов'язані із встановленням правового стану особи в кримінальному процесі, і так відображують державно-правовий статус особи.

Автори, що відстоюють іншу думку, відзначають наявність двоякого роду принципів у кримінальному процесі /судоустрою та судочинства/, які утворюють єдину систему принципів, що діють у кримінальному процесі. Остання точка зору має перевагу в тому, що система принципів судочинства "поглинає" систему принципів судоустрою як обслуговуючу її з метою вирішення задач кримінального процесу, і в цьому смислі система принципів кримінально-процесуальної діяльності являє собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів, що існують в єдності із середовищем і тому, як і будь-яка система, що вивчається, є, як правило, елементом системи більш високого порядку.

Завершуючи коротку характеристику кримінально-процесуальних принципів, слід зазначити, що в кримінальному судочинстві діє система р і в н о в е л и к и х принципів з переважачими зв'язками координації /взаємодії/. Відносини д о п о в н ю в а н о с т і принципів, які характерні для даної сфери правового регулювання, забезпечують в цілому несуперечність системи. Зв'язок між ними настільки безпосередній, що порушення одного принципу неминує тягнути за собою порушення іншого. Так, неналежне виконання принципу національної мови судочинства в кінцевому рахунку порушує принципи публічності, "об'єктивної істини", забезпечення зви-

нуваченому права на захист. Ігнорування принципу безпосередності створює перепони для дій принципів гласності, змагальності, і, кінець кінцем, обмежує одне із найприродніших прав людини - право на захист. Тобто тільки система права в цілому обумовлює гуманізм кримінально-процесуальної діяльності, достовірність і справедливність кінцевого рішення по кримінальній справі. Тому для того, хто застосовує право, принципи є не тільки керівництвом до дії, але й вимогою йти у встановленому напрямку відповідно до тієї ідеї, яка у визначений момент є головною в даному суспільстві та державі.

При побудові системи процесуальних принципів нерідко обмежуються включенням у неї тільки специфічних принципів судочинства. Між тим було б правильніше відносити до системи поряд з галузевими принципами загальноправові та міжгалузеві принципи.

Загальноправові принципи відображено в Конституції України та галузевому законодавстві. Сфера їх дії розповсюджується на всі або на декілька галузей права. До них відносять: принцип законності, презумпції невинуватості, національної мови судочинства. В проекті нової Конституції містяться нові принципові положення, які в разі прийняття Основного Закону, безумовно, дадуть імпульс розвитку у відповідних напрямках галузевому, в тому числі і кримінально-процесуального законодавства: принцип розподілу влад, що передбачає відмову від делегування функції правосуддя несудовим органам; принцип взаємної відповідальності держави і громадян перед законом; принцип індивідуалізації юридичної відповідальності за один і той же злочин /правопорушення/.

Як правило, загальногалузеві принципи закріплюються в Конституції України і мають механізм реалізації в галузевому законодавстві. Ніяких інших переваг, окрім привілею бути своєрідним соціальним орієнтиром для майбутньої правотворчої роботи законодавця, ці принципи не мають. По силі юридичної дії вони нічим не відрізняються від інших принципів права.

Міжгалузеві принципи права зумовлюють організацію правового регулювання в декількох суміжних галузях права. В юридичній літературі висловлювалася точка зору про те, що таким є невідворотність відповідальності за злочин.

Але думається, що такого принципу в кримінальному процесі немає. Те визначення міжгалузевих принципів, яке наводиться в спе-

ціальних джерелах, насправді є не що інше, як принцип публічності, що виражається у сформульованій законом вимозі до суду, прокурора, слідчого, органів дізнання в рамках своєї компетенції порушити кримінальну справу у кожному випадку виявлення ознак злочину, прийняти всі передбачені законом заходи щодо встановлення факту злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, та їх покарання.

Здебільшого до міжгалузевих принципів належать: гласність, змагальність, здійснення правосуддя тільки судом, принципи "об'єктивної істини", усності, безпосередності, незалежності суддів та підкорення їх тільки закону.

До суто галузевих /спеціально-юридичних/, що діють виключно у кримінальному процесі, належать принципи: публічності, забезпечення обвинуваченому права на захист, особистої недоторканості всім особам, що беруть участь у процесі.

З наведеної системи принципів, що діють в кримінальному судочинстві, випливає таке: кожна галузь права характеризується, по-перше, загальними для всіх галузей принципами права; по-друге, міжгалузевими принципами, які властиві об'єктивному та суб'єктивному праву порівняно з великими автономними групами галузей; по-третє, принципами, що мають відношення тільки до даної галузі права.

Аналізуючи систему принципів кримінального процесу, слід звернути увагу на проблеми їх реалізації. Загальновідомо, що принципи виступають у процесі як своєрідні цільові установки. Будучи в умовах урегульованості суспільних відносин категоричними вимогами соціально-необхідної поведінки, вони наочно демонструють гуманізм права. Та обставина, що в діючому КПК принципи не виділяються із загальної маси вимог, а встановлюються через вивідне знання, свідчить про істотні недоліки законодавчої техніки. Вихід тут вбачається у тому, щоб у майбутньому КПК відвести принципам окремий розділ чи главу, в яких сформулювати визначення принципів, дати їх перелік і в подальшому привести у відповідність з ними зміст решти загальних та спеціальних норм.

Зважаючи на те, що багато з вищезазначених принципів були об'єктом вивчення іншими дисциплінами, зупинимось на характеристичні конкретних принципів судочинства з урахуванням процесів, що протікають на даному етапі розвитку суспільства та держави.

2.1. Принцип законності

У сучасній науці налічується близько 20 комплексних підходів

до розкриття поняття "законність". Її розуміють і як соціальний феномен, елемент надбудови, і як політичне та правове явище, метод державного керівництва суспільством, антипод зловживанню та ін. В кримінальному процесі найбільш прийнятним з точки зору практичного забезпечення законності є розуміння її як суворого та неухильного дотримання виконання та використання відповідних законодавчих актів особами, залученими до сфери кримінальної юстиції.

Як принцип законність означає вимогу дотримуватись масштабу свободи поведінки, офіційно встановленого правом. Тому його зміст слід розкривати у контексті уявлень про закон як акт нормотворчості загальнообов'язкового характеру та про суб"єкти, що його реалізують і мають специфічну правосуб"єктність.

Характеризуючи закон з точки зору співвідношення його з іншими нормативними актами, важливо відмітити його вищу юридичну силу, що обумовлює у кінцевому підсумку верховенство закону над актами, що видаються у виконання та на основі його /підзаконними/: інструкціями міністерств, наказами їх керівників. У кримінальному процесі принциповим є виконання саме законів /ст.1,2,5,25 КПК/.

Кримінальне судочинство передбачає найсуворіші заходи примусу, що застосовуються в його ході до учасників, у тому числі й до встановлення вини їх у вчиненні злочину. За цих умов відповідні обмеження свободи особистості повинні регламентуватися нормативними актами виключно у ранзі закону, який дає найвищі гарантії від свавілля у сфері кримінального судочинства в силу особливого порядку прийняття на рівні найвищого органу державної влади, що виключає поверхневий та некомпетентний підхід до регулювання найважливіших відносин між державою та особою.

У кримінальному процесі діє правило: "дозволено тільки те, що передбачено законом". При цьому щодо посадових осіб, які ведуть процес, законом чітко обумовлено форму процесуальних дій уповноваженого суб"єкта, недотримання якої тягне за собою санкції, як правило, відновлювального характеру. Наприклад, санкціонування арешту неналежною особою є для суду підставою для визнання взяття під варту незаконним і обумовлює відміну відповідної постанови слідчого. Порушення кримінальної справи дізнавачем, а не органом дізнання, як незаконне, також тягне за собою недійсність постанови.

Реалізація принципу законності передбачає забезпечення для всіх суб"єктів повного та реального здійснення суб"єктивних прав.

Кримінально-процесуальний закон містить ряд процесуальних вимог, дотримання яких достатньою мірою гарантує від безпідставного звинувачення. Так, щодо недоторканості особи затримання за підозрою у скоєнні злочину можливе лише при наявності в законі умов та підстав на те /ст.106 КПК/, порушення таємниці листування /ст.141 КПК/ вимагає обов'язкового санкціонування прокурором та дотримання інших приписів закону при накладенні арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію та її виймання.

Проектом нової Конституції передбачаються й інші, досить впливові форми контролю над дотриманням закону незалежною інстанцією - судом, зокрема попередня згода його на арешти, порушення недоторканості житла, таємниці телефонних розмов та ін.

У зв'язку із визначенням змісту та меж дії принципу законності деяку зацікавленість викликає співвідношення даного поняття з іншим, нерідко протилежним, - доцільністю. Це питання набуває важливості тому, що деякі практичні робітники, вважаючи, що закону дотримуватись необхідно, але в конкретному випадку це призведе до небажаних результатів, відступають, обходять його. Між тим дотримання закону не може бути недоцільним, порушення закону не може бути доцільним. Законність і доцільність не повинні протиставлятися одне одному. Загальний висновок про співвідношення законності та доцільності такий, що в кожному окремому випадку при розслідуванні або вирішенні кримінальної справи закону треба неухильно дотримуватись, відхиленя від нього бути не може, але в рамках закону і на основі його повинна бути прийнята та міра з передбачених законом, яка є найбільш доцільною для даного випадку з урахуванням усіх конкретних обставин. Дотримання принципу безпосередності, наприклад, зобов'язує суд викликати свідків, свідчення яких має суттєве значення для справи. А якщо очевидців правопорушення досить багато і всі вони на попередньому слідстві давали по суті однакові свідчення? У цьому випадку немає необхідності викликати до суду всіх свідків з аналогічними свідченнями. Додержуючись вимог ст.257 КПК, суд самостійно визначає доцільність виклику деяких з них з урахуванням конкретних обставин справи.

Другий приклад. Відповідно до закону /ст.22/ особи, що ведуть процес, зобов'язані повно, всебічно і об'єктивно дослідити обставини справи. Для цього вони мають право і зобов'язані проводити слідчі дії. Питання про те, які з них відповідна посадова особа повинна провести, вирішує вона сама. Очну ставку, наприклад, за

певних обставин проводити просто недоцільно, оскільки це призведе до негативного результату.

Повертаючись до загальної характеристики принципів і маючи на увазі законність, доречно зробити висновок про те, що вимоги дотримання даного принципу, частіше за все, не мають винятків, що само по собі характеризує його як найбільш послідовний і категоричний.

2.2. Принцип національної мови судочинства

Суть принципу полягає в тому, що у більшості випадків судочинство в Україні провадиться українською мовою. Однак в місцях проживання великих груп громадян інших національностей воно може здійснюватись мовою більшості населення даної місцевості.

Особам, що не володіють мовою судочинства, забезпечується право робити заяви, давати показання, заявляти клопотання, знайомитись із усіма матеріалами справи, виступати у суді рідною мовою і користуватись послугами перекладача.

Закріплюючи це принципіальне положення в Загальній частині КПК, законодавець керувався перш за все міркуваннями про те, щоб провадити судочинство мовою тієї держави, від імені якої проголошується вирок, а також зробити доступним кримінальний процес населенню даної місцевості, тобто гласним, відкритим.

Зміст принципу, як видно із ч.2 ст.19 КПК, включає поняття "володіння мовою судочинства". Воно означає уміння вільно говорити і розуміти зміст висловленого. Це сприяє досягненню істини і, передусім, забезпечує обвинуваченому право на захист, оскільки законний інтерес учасника процесу полягає не тільки в тому, щоб розуміти сказане, а й бути вірно зрозумілим.

"Володіння мовою судочинства" - поняття оціночне.

Ступінь володіння мовою визначає особа, яка веде процес, у силу принципу публічності, оскільки саме на неї покладається обов'язок всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи.

Для того, щоб визначити, чи володіє учасник процесу мовою судочинства, відповідна посадова особа повинна перш за все з'ясувати його особисту думку. Якщо суб'єкт процесу робить заяву про те, що він не володіє мовою судочинства, то це означає, що незалежно від внутрішнього переконання, що склалось з даного приводу у посадової особи, заінтересованій особі повинно бути надане

право користуватись послугами перекладача, оскільки це процесуальне право ні чим і ніким не може бути обмежене.

Якщо ж учасники процесу, особливо обвинувачений, підозрюваний, підсудний, вважають, що вони володіють мовою судочинства і цим обґрунтовують свою відмову від послуг перекладача, то для певної посадової особи ця думка не є обов'язковою. В кримінальному судочинстві обов'язок приймати відповідне рішення покладається не на обвинуваченого, а на особу, яка веде процес. І в даному випадку вирішення питання про володіння /неволодіння/ мовою судочинства є справою не приватною, а публічною. Тому відповідні посадові особи повинні не тільки з'ясувати думку обвинуваченого з даного приводу /а саме: на чому базується така впевненість і, по можливості, зафіксувати його відповідь письмово/, а й вивчити особистість обвинуваченого: хто він є за національністю, де жив, у якій національній школі навчався, якою мовою розмовляв у сім'ї і навіть якою мовою він розмірковує, думає. Врешті, може трапитися таке, що обвинувачений з самого початку переоцінив свої здібності в знанні мови судочинства або знає її на такому рівні, що не дозволяє вільно нею користуватись у складних, специфічних, морально тяжких умовах кримінального судочинства. На якомусь етапі його він зробить заяву про те, що потребує послуг перекладача.

У таких випадках вся інформація, що була одержана у ході слідчих дій до цього моменту, не буде мати доказового значення, оскільки виникають сумніви, що не можуть бути усунені, в тому, що обвинувачений мав усі можливості для свого захисту. На етапі попереднього слідства такий поворот справи змусить слідчого провести слідчі дії повторно, а суд - направити справу на додаткове розслідування.

Із цього витікає важливе правило застосування даного принципу у практичній роботі: і попереднє слідство, і судовий розгляд справи повинні вестись однією і тією ж мовою.

Запрошуючи перекладача, відповідна посадова особа повинна потурбуватись про те, щоб він /перекладач/ володів мовою у тому обсязі, якого потребує слідство чи судовий розгляд. Недопустимо, наприклад, користуватись послугами такого перекладача, що не володіє знанням професіоналізмів, які зустрічаються у тексті або в розмові. Це призведе до неякісного перекладу і в кінці кінців може перешкодити досягненню об'єктивної істини.

Послуги перекладача безкоштовні.

Закон передбачає можливість користування ними учасникам процесу, захисникам, іншим особам /експертові, свідкам/. Ситуація, коли особа, що веде процес, або секретар судового засідання, не володіють мовою судочинства, є своєрідним нонсенсом, бо необхідність знати мову судочинства для цих осіб є юридичною аксіомою.

Неприпустимо виконання функції перекладача слідчим, захисником, родичами учасників процесу або іншими особами, зацікавленими в результатах справи.

Ч.3 ст.19 КПК вимагає того, щоб слідчі та судові документи у відповідності із встановленим порядком вручались обвинуваченому /підозрюваному, підсудному/ в перекладі на їх рідну мову, мову, якою вони володіють. Переклад цих документів покладається відповідно на слідчі чи судові органи.

2.3. Принцип презумпції невинуватості

Вперше цей принцип сформулював італійський вчений Чезаре Бекарія в книзі "Про злочини і покарання" /1774 р./. Висловлені в ній ідеї були підтримані багатьма вченими і політичними діячами Європи часів буржуазних революцій. Французький переклад книги з коментарями був здійснений Вольтером. Бекарія писав: "Ніхто не може бути визнаний злочинцем, доки не проголошений вирок, і суспільство не повинно залишати обвинуваченого без своєї підтримки до того, ніж буде вирішено, що він порушив умови, дотримання яких йому забезпечувало цю підтримку".

У подальшому ідеї презумпції невинуватості були закріплені в Декларації прав людини і громадянина /1789 р./, Конституції США.

У Росії вперше він був сформульований О.М.Радіцевим.

За його часу принцип знайшов свій подальший розвиток у сучасних міжнародно-правових актах: Загальній декларації прав людини 1948 р., Пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та ін.

На важливість принципу презумпції невинуватості вказує і та обставина, що у проекті Конституції України він також згадується в розгорнутій формулюванні. Цей принцип, таким чином, є конституційним в усіх цивілізованих країнах, більше того, він являє собою атрибут демократичного правосуддя.

Звичайно, різні правові явища повинні бути чітко визначені, тому наведемо найбільш розгорнуту дефініцію презумпції невинуватості.

тості: "Обвинувачений /підсудний/ вважається невинуватим доти, доки його вина не буде доведена у передбаченому законом порядку і встановлена вироком суду, що набрав законної сили".

Іноді презумпцію невинуватості пов'язують не тільки із встановленням особи, що вчинила злочин, а й з призначенням їй по закону покарання. При цьому посиляються на можливість закриття кримінальних справ прокурором і слідчим за nereабілітуючими обвинуваченого підставами. Слід відмітити, що згадана точка зору не може бути визнана обґрунтованою і має своєю основою Конституцію СРСР 1977 р. Суть презумпції невинуватості полягає саме в тому, що ніхто не може бути визнаний винуватим інакше, ніж за вироком суду, що вступив у законну силу. При цьому не має значення, чи було призначено вироком покарання. Обвинувальний вирок, визнаючи вину засудженого, може в силу обставин, передбачених законом, звільнити його від відбування покарання. Однак таке рішення суду ні в якій мірі не означає, що особа, яка скоїла злочин, не винувата і вирок від цього не втрачає свого обвинувального напрямку. Що ж стосується можливості закриття кримінальних справ з nereабілітуючих підстав прокурором або слідчим по діючому законодавству, то вона повинна бути усунена. Наголошуємо, що таке закриття протирічить суті презумпції невинуватості і тим міжнародно-правовим актам, що законодавчо її закріплюють.

Якщо закриття кримінальних справ прокурором і слідчим з nereабілітуючих підстав протирічить принципу, то закриття справ цими особами з nereабілітуючих обвинуваченого підстав цілком відповідає вказаному принципу. Посилання в постанові про закриття справи на nereабілітуючій підставі вказує на невинуватість обвинуваченого. Таким чином, якщо винуватість особи в скоєнні злочину може встановити тільки суд своїм вироком, то невинуватість констатується не тільки виправдувальним вироком, а й постановою про закриття справи, що виноситься відповідними посадовими особами. Такий порядок дозволяє визнавати невинуватими обвинувачених на більш ранній процесуальній стадії, ніж судовий розгляд справи, що має значення для економії часу і матеріальних витрат, а також концентрує увагу суду тільки на справах, які вимагають його розгляду.

В юридичній літературі існує точка зору, згідно з якою презумпція невинуватості зводиться мало не в ранг психологічного стану осіб, що ведуть кримінальний процес. Так, на думку М.С.Строговича, слідчий, який виносить постанову про обвинувачення, не вва-

жає особу винною в скоєнні злочину, а лише констатує те, що зібрано достатньо доказів для пред"явлення обвинувачення конкретній особі. З цим не можна погодитись.

Передусім, необхідно підкреслити положення ст.67 КПК, що зоб"язують суд, прокурора, слідчого оцінювати докази за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному і об"єктивному розгляді всіх обставин у їх сукупності, керуючись законом. Зрозуміло, що вимоги ст.67 спонукають слідчого при прийнятті відповідного рішення мотивувати його і висловити своє ставлення до зібраних доказів. Вказуючи в постанові на конкретну особу - обвинуваченого, слідчий не може не висловити свого переконання в його винуватості. Інакше сама постанова буде незаконною з точки зору права і з позицій моралі.

Для обґрунтування своєї думки М.С.Строгович наводив ще один доказ. Він запевняв, що коли слідчий притягає особу до відповідальності /вносить про це постанову/, то він тим самим підтверджує свою впевненість у його винуватості і, таким чином, подальше розслідування не має ніякого сенсу, оскільки його цілі вже досягнуті. Але практика слідчих органів свідчить: слідство не закінчується притягненням особи як обвинуваченої і її допитом. У подальшому здійснюється ще ряд слідчих дій, що можуть бути спрямовані на встановлення характеру і розміру шкоди /якщо цей злочин з формальним складом/, виявлення осіб, яким заподіяно шкоду злочином, і т.п.

Це, звичайно, правильно. Хоча треба зазначити, по-перше, що обсяг знань при прийнятті процесуальних рішень може характеризуватись з онтологічного і логічного боку. Онтологічно знання бувають істинними і помилковими, а логічно - достовірними і вірогідними. Істинність знання засвідчує його відповідність об"єктивній реальності. Тому догадка про причетність конкретної особи до скоєння злочину на першому етапі розслідування може бути істинною, хоч з точки зору логіки це ще не доведено. В свою чергу процес доказування - це процес встановлення істини уже сформованого, висловленого міркування /у нашому випадку обвинувальна теза/.

До початку доказування деяке міркування у вигляді тези виступає як данність. І сама доведеність змінює не зміст цього міркування, а наше ставлення до нього. Якщо доведено достовірність міркування, то для суб"єкта істинність цього міркування є в цілому встановленою. Коли ж доказування приводить тільки до обґрунту-

вання вірогідності більшою або меншою мірою, то істинність міркування для суб'єкту є не зовсім встановленою, але можливою.

При винесенні слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченої він повинен бути переконаним у тому, що злочин вчинила саме ця особа. Більше того, ця впевненість базується на достовірних доказах і, таким чином, висновок про винуватість обвинуваченого є достовірним.

Але діяльність слідчого нелегка і різнобічна, задачі, що він вирішує на ранніх етапах слідства, підлягають перевірці на наступних його етапах. Це створює певні труднощі в слідчій роботі, бо слідчий зобов'язаний збирати не тільки обвинувальні, а й виправдувальні докази. Тому треба наголосити, що знання про винуватість особи повинні бути онтологічно істинними і логічно достовірними. Разом з тим логічна достовірність таких знань належить до тих етапів розслідування, що передують притягненню особи як обвинуваченої. Для наступних етапів ці знання будуть вірогідними і потребують подальшої перевірки і уточнення. Цілком природно, що в ході дальшого розслідування слідчий може навіть дійти висновку про невинуватість обвинуваченого, однак це не виключає вимоги про наявність при притягненні до відповідальності внутрішнього переконання слідчого про винуватість особи.

Виникає питання: яким чином на попередньому слідстві діє принцип презумпції невинуватості, хто вважає обвинуваченого невинним?

Відповідь на це питання така: обвинуваченого вважає таким закон. Саме закон не дозволяє поводитись з обвинуваченим як з винним, розповсюджувати через засоби масової інформації відомості про його винуватість.

Міркування, наведені вище, набувають додаткового обґрунтування, якщо мати на увазі, що знання, які є змістом процесуального акту, що завершує кожен попередню стадію кримінального процесу, є достовірними для даної стадії і вірогідними для наступної. Так, наприклад, докази обвинувального висновку не можуть бути перед-установленими для суду. Суд зобов'язаний самостійно дослідити всі докази і тільки на їх основі прийняти законне, обґрунтоване і справедливе рішення.

Презумпцію невинуватості, таким чином, характеризують такі ознаки:

І. Для того щоб визнати особу винною в скоєнні злочину, недостатньо припущення, підозри і т.п. Необхідно довести її вину

з вичерпною повнотою. Всі сумніви, що не вдається усунути, тлумачаться на користь обвинуваченого.

2. Вина повинна доводитись тільки у порядку, передбаченому законом, тобто за допомогою перелічених у законі джерел доказів і з дотриманням передбаченої законом процесуальної форми. Інакше одержана інформація не буде мати доказового значення, а недоведена вина рівнозначна доведеній невинуватості.

3. Обов'язок довести правильність обвинувачення покладається на обвинувача. Обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість.

Ці правила безпосередньо витікають із презумпції невинуватості. Вони визнаються теорією, їх беззаперечно дотримується практика.

2.4. Принцип гласності судового розгляду

Принцип гласності формулюється в ст.20 КПК, відповідно до якого розгляд справ в усіх судах відкритий, за виключенням випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці.

Кожний громадянин, що досяг 16 років, має право бути присутнім у залі судового засідання, де розглядається кримінальна справа судом першої або касаційної інстанції /ст.271 КПК/. Гласність передбачає можливість висвітлення процесу в засобах масової інформації, а також інші способи повідомлення населення про хід судового розгляду.

В усіх випадках, у тому числі і закритого судочинства, вироки проголошуються гласно, причому у вироках по справах, що розглядаються в закритих судових засіданнях, не повинно бути відомостей, що стали підставою для проведення закритого судового розгляду.

Оскільки відкритий розгляд справи має не лише позитивні наслідки /можливість контролю з боку суспільства, виховного впливу на присутніх, забезпечення можливості підсудному захищатись/, але й негативні. КПК передбачає виключення з принципа гласності, якщо це не суперечить іншим правам, що охороняються державою і суспільним інтересам, інтересам особи, більш значним, ніж сам принцип. Так, наприклад, особи, молодші 16 років, можуть знаходитись у залі суду, лише коли вони є підсудними, потерпілими або свідками. Закон передбачає таке обмеження з метою захисту підлітків від можливого негативного впливу на них кримінального процесу, оскільки

вони можуть неправильно сприйняти обставини справи в силу недостатньої соціальної зрілості.

Обов'язок суду розглянути справу в закритому судовому засіданні закон /ч.1 ст.20 КПК/ передбачає лише в одному випадку: коли відкритий розгляд суперечить інтересам охорони державної таємниці. В інших випадках питання про необхідність розгляду всієї справи або її частини в закритому засіданні вирішується судом за власною ініціативою або клопотанням учасників судового розгляду. Про це суд /суддя/ вносить мотивовану ухвалу /постанову/.

Закритий судовий розгляд допускається у справах про злочини осіб, що не досягли 16-річного віку, про статеві злочини та ін. з метою попередження розголошення відомостей про інтимні сторони життя осіб, що приймають участь у справі /ч.2 ст.20 КПК/; у випадках, коли цього вимагають інтереси забезпечення безпеки потерпілого, свідка та інших осіб, що приймають участь у справі, а також членів їх сімей або близьких родичів /ст.16 закону України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" від 04.02.94/.

Закритий судовий розгляд у справах про злочини осіб, які не досягли 16 років, провадиться з метою створення найбільш сприятливих умов для одержання правдивих показань неповнолітнього та усунення можливого негативного впливу на нього публіки, присутньої в залі судового засідання.

Гласність на стадії попереднього слідства значно обмежена правилом про неприпустимість розголошення даних слідства /ст.121 КПК/. Але в тому обсязі, в якому визнають слідчий, прокурор, особа, що провадить дізнання, дані попереднього слідства можуть бути повідомлені іншим особам /ч.2 ст.10, ч.1 ст.121 КПК/.

2.5. Принцип всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи

Аналіз діючого законодавства дозволяє прийти до висновку про принципове значення для кримінального судочинства всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи для досягнення істини у справі.

Щод об'єктивною істиною в кримінальному процесі належить розуміти повну і точну відповідність висновків розслідування і суду обставинам конкретної кримінальної справи в їх соціально-політичній і юридичній оцінці.

Не вдаючись до полеміки про можливість з"ясування істини взагалі, можливо зробити припущення, що усвідомлення обставин скоєння злочину – діяння фізичної особи /людини/ в принципі здійснимо. Деякі складності виникають у зв"язку із дослідженням події злочину, вчиненого особою з так званими неординарними здібностями /екстра-сенсами, гіпнотизерами/. В юридичній літературі їх пропонують навіть відносити до джерел підвищеної небезпеки.¹ Але в подібних ситуаціях логічно зауважити: все, що скоєно однією людиною /злочинцем/, може бути усвідомлено, осягнено іншою /особою, що веде процес/, з якими б складностями не довелося зустрітись. Можливість слідчої та судової помилок при цьому не виключається, але вони не є такими, що не можуть бути відвернені або усунені. При правильній організації кримінального судочинства використання досягнень науково-технічного прогресу і підвищенні професійної майстерності з"ясування істини у справі може бути досягнено в усіх випадках.

Істина у кримінальному процесі має деяку специфіку, яка, не перетворюючи її в якийсь особливий вид істини, відрізняє її від будь-якої в іншій сфері суспільного життя. Серед числа таких особливостей – предмет пізнання. Він окреслює специфічне коло фактів, що належать до події, складу злочину, до осіб, що скоїли злочин, та інших обставин, що підлягають з"ясуванню у кримінальній справі. Засоби і методи досягнення істини /допити, обшуки, очні ставки та ін./ також характерні тільки для кримінально-процесуальної діяльності.

З метою встановлення істини у справі КПК зобов"язує суд, прокурора, слідчого й особу, яка провадить дізнання, вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного та об"єктивного дослідження обставин справи, виявити всі обставини, що викривають і виправдовують обвинуваченого, пом"якшують і обтяжують його відповідальність /ч.2 ст.22 КПК/.

Під всебічністю дослідження розуміють висунення всіх реально можливих версій, що стосуються події злочину, особи винного, мотиву і мети вчинення злочину, виявлення обставин, що свідчать як проти, так і на користь підозрюваного чи обвинуваченого.

Повнота дослідження – це правильне і повне визначення предмету доказування, повне з"ясування всіх обставин, які підлягають до-

¹ Аленина М.Н. Правовой взгляд на проявление нетрадиционных способностей человека // Гос-во и право.- 1994.- №2.- С. 122-129.

казуванню у кримінальній справі, збирання, перевірка та оцінка всієї сукупності доказів, що належать до даної справи.

Об'єктивність дослідження означає пізнання органами, що ведуть процес, обставин кожної кримінальної справи в точній відповідності з дійсністю, неупередженість їх у збиранні, перевірці та оцінці доказів, безсторонність по відношенню до всіх учасників процесу та інших осіб, які беруть участь у справі. Згадані органи повинні уникати як обвинувального, так і виправдувального ухвалів.

При наявності обставин, які викликають сумнів в об'єктивності судді, народного засідателя, прокурора, слідчого, дізнавача, ці особи підлягають відводу /ст.54, 55, 58, 60 КПК/.

2.6. Принцип здійснення правосуддя тільки судом

Стаття 15 КПК відтворює принцип, закріплений в ст.149 Конституції України і реалізований пізніше в Законі про судоустрій України /ст.1/. Діюче законодавство дає вичерпний перелік судових органів, що здійснюють правосуддя на території України: Верховний Суд України, Верховний Суд Республіки Крим, обласні суди, Київський міський суд, районні /міські/, міжрайонні /окружні/ суди, військові трибунали.

Проектом нової Конституції України /ст.147, 148 КПК/ передбачено створення судової системи у складі Конституційного Суду, загальних і господарських судів. Організація надзвичайних і особливих судів, спеціальних позасудових органів, що здійснюють судову владу, забороняється. У зв'язку з цим не мають перспективи функціонування з відповідними повноваженнями товариських судів, комісій у справах неповнолітніх, які за діючим законодавством мають право остаточно вирішувати питання про винуватість особи в здійсненні діяння, що містить в собі ознаки злочину, який не являє собою великої суспільної небезпеки, при звільненні особи від кримінальної відповідальності згідно зі ст.7², 8, 9 КПК.

Фактичне здійснення правосуддя несудовими органами має місце й у випадках закриття кримінальної справи в порядку ст.6 пп.3,4, 8, ч.1 ст.7, ст.10 КПК. У цих випадках слідчий, прокурор звільняють особу від кримінальної відповідальності, тим самим визнаючи її винною, і таким чином вирішують усі питання кримінальної справи.

Подібні винятки із загального правила, що складає суть прин-

ципу, потребують певних процесуальних гарантій від можливих зловживань з боку відповідних посадових осіб. На цей час КПК доповнено ст.236^б "Оскарження в суд постанови про припинення справи", яка надає право зацікавленим особам оскаржити вказані постанови в районний /міський/ суд. Це свідчить про реальну можливість використати владний незалежний орган для відповідного контролю в спірних ситуаціях.

2.7. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону

Основний принцип побудови правової держави - розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову - обумовлює загальне прагнення наповнити останню конкретним змістом, який полягає, зокрема, в забезпеченні незалежності суддів при відправленні правосуддя.

Діюче законодавство закріплює одне з провідних положень судочинства: при здійсненні правосуддя судді і народні засідателі незалежні і підкоряються тільки закону. Вирішення кримінальних справ відбувається на основі закону в умовах, що виключають побічний вплив на суддів /ст.18 КПК/.

Незалежність суддів при здійсненні процесуальної діяльності означає:

1/ Незалежність їх поглядів від будь-яких підзаконних актів. Розгляд і вирішення конкретної кримінальної справи відбувається виключно на основі закону.

2/ Незалежність їх від впливу і думки різних органів влади і управління, органів суспільства, окремих осіб.

Останнім часом поряд із "традиційними" формами впливу на суд /"телефонне право", "мітингове право"/ спостерігаються й нові форми - "депутатське право" і, на жаль, пряме насильство і погрози суддям з боку кримінальних елементів - "револьверне право".

Проте закон передбачає кримінальну відповідальність за вчинення тиску на суд у будь-якій формі з метою перешкодити всебічному, повному і об'єктивному розгляду конкретної справи /ст.176 КК/. Передбачено також адміністративну відповідальність за прояв неповаги до суду /ст.183 КАП/, перешкоду явці в суд народному засідателю /ст.185^б КАП/, неаastosування заходів по окремій ухвалі /ст.185^б КАП/. Законом України від 23 грудня 1993 з. "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" передба-

чено додаткові права цим категоріям працівників, у тому числі "застосовувати заходи фізичного впливу та спеціальні засоби і зброя з метою забезпечення виконання правомірних наказів і усних вимог, що добровільно не виконуються, для захисту власної безпеки, безпеки близьких родичів, а також свого житла і майна" /ст.3 закону/.

3/ Незалежність суддів від вищестоящого суду.

Відмінюючи вирок і направляючи справу на новий судовий розгляд, вищестоящий суд не має права вирішувати наперед оцінку доказів і висновки вищестоящого суду /ст.376, 395 КПК/.

4/ Незалежність суду від висновків органів попереднього слідства і прокурора, а також від висновків і поглядів учасників судового засідання.

Суд /суддя/ оцінюють докази за своїм внутрішнім переконанням; ніякі докази для них не мають заздалегідь встановленої сили /ст.67 КПК/. Усі рішення повинні бути мотивованими і базуватися на аналізі всіх доказів у сукупності. Таким чином, незалежність суду від поглядів інших посадових осіб повинна відповідним чином оформлятися у вигляді обґрунтування прийнятих рішень.

Розглядаючи справу, судді досліджують не тільки вже зібрані по справі докази, але у разі потреби залучають і нові /ст.296 КПК/.

5/ Незалежність усередині самої судової колегії, зокрема, народних засідателів від суддів, суддів - членів складу суду від головуючого, тобто можливість кожного із суддів і народних засідателів вільно приймати участь у дослідженні доказів, в обговоренні і прийнятті рішень за своїм внутрішнім переконанням.

Незалежність суддів і народних засідателів усередині колегії забезпечується, зокрема, тим, що всі вони мають рівні права, що головуючий голосує останнім /ст.325 КПК/ і що суддя, що залишився у меншості, має право висловити письмово свою особисту думку /ст.339, 380, 392/.

Концепція судово-правової реформи /1992 р./ передбачає в перспективі подальше посилення гарантій незалежності суддів, що полягають у незмінюваності суддів, їх недоторканості. Передбачаються засоби по забезпеченню належного добробуту суддів, для досягнення незалежності їх при відправленні правосуддя від будь-кого.

2.8. Принцип безпосередності дослідження доказів у справі

Одним із керівних, основних правових положень кримінального

судочинства є принцип безпосередності. Він має самостійний зміст і не дублює інших провідних положень кримінального судочинства.

У загальному вигляді його зміст визначений законом /ст.257 КПК/ і виражається в обов'язках суду першої інстанції при розгляді справи безпосередньо дослідити докази по справі: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновок експерта, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи. Суд обґрунтовує вирок, спираючись лише на докази, що були досліджені в судовому засіданні.

Про принцип безпосередності /його зміст, значення у межах дії/ в правовій літературі висловлено різноманітні, іноді суперечливі думки. Більшість процесуалістів під принципом безпосередності розуміють керівне правове положення, в силу якого суд повинен обґрунтувати свої висновки у справі, спираючись тільки на сприйняті ними самими докази у стадії судового розгляду. Інші дослідники дійшли висновку про те, що положення принципу стосуються не тільки суду, але й органів попереднього слідства. На їх думку, не тільки суд, а й прокурор, слідчий, орган дізнання при розслідуванні кримінальної справи не повинні обмежуватись наявністю похідних доказів при можливості отримання відомостей із першоджерела. Обидві позиції, тим не менше, подібні в одному: в визнанні за принципом безпосередності вимог: 1/ особистого сприйняття доказів особами, що досліджують і оцінюють їх; 2/ обґрунтування рішення доказами, дослідженими особисто.

Принцип безпосередності конкретизується в різноманітних і численних нормах, приписуючи суду і органам розслідування діяти таким чином, щоб встановити істину у справі й забезпечити реальне здійснення учасниками процесу прав і обов'язків у кримінальному судочинстві, зокрема такого значущого, як забезпечення обвинуваченому права на захист. Так, у ході безпосереднього дослідження судом доказів створюються можливості підсудному для захисту від доказів, що його обвинувачують: він має можливість поставити зустрічне запитання допитуваним, звернути увагу суддів на слабкі сторони деяких доказів з точки зору поставлених до них вимог і цим сприяти досягненню істини у справі.

Дотримання принципу безпосередності забезпечує найбільш правильну передачу відомостей про обставини, що з'ясовуються у справі. Він вимагає від органів розслідування не обмежуватись отриманням даних про факти злочину із похідних джерел при наявності

можливості добувати їх з першоджерела. Користування похідними джерелами /показаннями свідків "з чужих слів", оголошенням протоколів замість допиту конкретних осіб/ позбавляє суд і органи розслідування активного і дієвого дослідження повноти та достовірності цих доказів.

Безпосереднє дослідження доказів – правило, на відміну від опосередкованого їх дослідження, що є виключенням з правила. Одне з таких виключень передбачене ст.306 КПК, згідно з якою оголошення в суді показань, даних свідком на попередньому слідстві, може мати місце за відсутністю свідка, явка якого за тих чи інших обставин неможлива". В судовій практиці нерідко виникає питання про допустимість оголошення на суді показань свідка, які він дав на попередньому слідстві, якщо такий свідок не з'явився до суду не з причин, що виключають можливість його явки до суду, а з невідомих причин або з відомих, але неповажних, або з поважної причини, але такої, що не виключає можливості його явки до суду. Чи можливе розширювальне тлумачення ст.306 КПК або застосування закону за аналогією? Негативна відповідь обумовлена саме тим, що безпосереднє дослідження доказів – принцип процесу, загальне правило, а різні сумніви тлумачаться на користь правила, а не виключення з нього.

Факти події злочину, що відбулась, безпосередньо не сприймають ані орган розслідування, ані суд. Закон визнає обставиною, що усуває суддів або слідчих від участі у розслідуванні або розгляді кримінальної справи, якщо вони безпосередньо спостерігали подію злочину або одержували деякі відомості, що мають значення у справі, з проміжних джерел до прийняття справи до свого провадження. Природно, що елементи події злочину до моменту провадження у справі, стосуються минулого і тому недосяжні для безпосереднього сприйняття слідчого і суду. Але не можна заперечувати такого становища, що до події злочину входять і інші факти, які продовжують існувати в незмінному вигляді і зберігають важливі для справи властивості і доступні для безпосереднього сприйняття слідчого, суду і учасників процесу:

- 1/ факти, що стосуються матеріальних наслідків скоєного злочину /обгорілий будинок, знівечене обличчя/;
- 2/ продукти злочинної діяльності /піддроблений документ/;
- 3/ знайдені предмети злочинного посягання /викрадені речі/;
- 4/ деякі факти, що характеризують зовнішність злочинця /риси обличчя, колір волосся, зріст/.

Найбільш повно і послідовно принцип безпосередності діє на стадії судового розгляду. Що стосується стадії попереднього розслідування, то дія його істотно обмежується передбаченою законом можливістю передачі справи від одного слідчого іншому /ст.114, 227/, провадження розслідування одночасно кількома слідчими /ст.119 КПК/, збирання окремих доказів шляхом направлення слідчих доручень /ст.118 КПК/. Проте неможливо повністю виключити вплив цього принципу на суть розслідування.

Принцип безпосередності зобов'язує слідчого так, як і суддів, під час судового розгляду замінити похідні докази первинними - слідчий повинен намагатись забезпечити суд можливістю безпосереднього сприйняття джерел і засобів доказування, процесуально правильно оформити і зберегти докази. Органи розслідування самі мають реальні можливості безпосередньо сприймати докази переважно з першоджерела під час проведення слідчих дій: оглядів, обшуків та ін., з результатами яких суд нерідко знайомиться лише по відповідних протоколах. Але якщо у суду під час судового розгляду виникне необхідність у додаткових допитах або допитах нових свідків, у силу принципу безпосередності він не вправі давати подібні доручення іншому суду за місцем знаходження свідків або органам розслідування, прокуратурі, а повинен провести ці допити особисто.

В обмеженому обсягу принцип безпосередності діє на стадіях касаційного і наглядного провадження, оскільки справа не розглядається по суті. Але суд може оглянути речові докази, оголосити показання, протоколи слідчих дій, інші документи.

Дія принципу безпосередності дослідження доказів у суді першої інстанції зумовлює правило про неперервність судового розгляду /ч.2 ст.257 КПК/. По суті це означає, що в проміжках між слуханням кримінальної справи суд не повинен відволікатися на розгляд інших, у тому числі і некримінальних справ, оскільки в цьому випадку цілісне сприйняття обставин справи стає надто проблематичним. Законодавець, між іншим, не вбачає в порушенні неперервності безумовної підстави відміни вироку по справі /ст.370 ч.2 КПК/. Тому, якщо судовий розгляд у справі переривається, вищестоящий суд повинен керуватись у кожному конкретному випадку загальними підставами, що визначають істотність порушення правил судочинства судом першої інстанції /ч.1 ст.370 КПК/.

2.9. Принцип усності процесу

Основні засади безпосередності тісно пов'язані з принципом

усності. Цей зв'язок настільки тісний, що розмежувати ці принципи іноді дуже важко.

Принцип усності - це загальнопроцесуальний принцип, що має свої прояви не лише на стадії судового розгляду, але й на попередньому слідстві. Згідно зі ст.257 КПК допит учасників судового розгляду здійснюється усно. Виклад фактів кримінальної справи в письмовому вигляді на попередньому слідстві дозволяється лише після подання усних показань /ст.145, 146, 170, 171 КПК/. При проведенні слідчих дій за участю суб'єктів кримінального процесу спілкування між ними і особами, що провадять розслідування, відбувається в усній формі, а не шляхом подання процесуальних паперів, листування /надання в письмовому вигляді зауважень, заяв, клопотань з приводу процесуальної діяльності має місце поряд із звичайним порядком/.

Усність є такою формою подання доказів і обговорення питань при провадженні процесуальних дій, яка найкращим чином впливає на правильне сприйняття доказів та встановлення безпосереднього контакту між органами розслідування, судом і учасниками процесу. У випадку, якщо хто-небудь з учасників процесу є глухонімим, то згідно із законом /ст.144 КПК/ запрошується особа, яка розуміє його знаки.

Усність є необхідною передумовою безпосередності. Але це не означає, що усність завжди передбачає послідовне і повне здійснення безпосередності в кримінальному процесі. Так, наприклад, коли органи розслідування і суд одержують відомості про факти не від свідка-очевидця, а від свідка із "інших рук", наявною є усність, а не безпосередність. З іншого боку, суд і органи розслідування в ряді випадків вважають, що найбільш повні і достовірні відомості про факт, що з'ясовується, вони можуть отримати при безпосередньому сприйнятті відомостей з письмових документів, а не з усного їх переказу. Правильне урахування взаємозв'язку цих принципів і послідовне виконання їх вимог є дієвим засобом з'ясування істини у справі і забезпечує можливість учасникам процесу активно захищати свої інтереси.

Законом передбачається усне здійснення не лише допитів підсудних, потерпілих і свідків. Показання свідків, що не з'явились, потерпілих, що не з'явились, якщо їх явка неможлива, висновки експертів, протоколи слідчих дій і інші документи в обов'язковому порядку підлягають оголошенню в судовому засіданні, інакше вони втра-

часть силу доказів. У силу усності неприпустиме залучення до справи матеріалів, що не можуть бути оголошені в суді: нерозшифровані криптограми, текоти, написані іноземними мовами. Фіксація результатів огляду речових доказів також провадиться усно. В цьому випадку учасники судового розгляду, судді усно звертають увагу на ті місця, частки в речових доказах, які мають значення для правильного вирішення справи.

Не протирічить принципу усності право свідка, що дає показання в суді, мати при собі нотатки в тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших даних, що важко запам'ятати /ст.305 КПК/, оскільки і в цьому випадку показання даються усно.

2.10. Принцип рівності учасників судового розгляду і змагальності

Принцип змагальності передбачає таку побудову кримінального процесу, при якій функції обвинувачення і захисту, підтримання цивільного позову і заперечення проти нього відокремлені від функції вирішення кримінальної справи по суті, виконуються суб'єктами, що користуються рівними правами для відстоювання своїх інтересів, а суд займає положення головного суб'єкта, керує судовим засіданням і активно досліджує всі обставини справи, вирішує саму цю справу.

Змагальність кримінального процесу включає в себе:

1/ право суб'єктів відстоювати свої інтереси шляхом змагання між собою;

2/ відокремлення функції обвинувачення і захисту, підтримання цивільного позову і відповіді на нього від функції правосуддя та їх розмежування між собою;

3/ рівність прав носіїв цих функцій;

4/ активну роль суду в процесі.

Правила провадження в усіх кримінальних справах без винятку встановлені діючим кримінально-процесуальним законодавством для всіх громадян незалежно від їх походження, соціального і майнового становища, расової і національної належності, статі, освіти, мови, відношення до релігії, місця проживання і інших обставин. Також на усіх без виключення громадян, що проживають на території України, розповсюджуються норми матеріального кримінального права. Більше того, не існує не тільки нізкої особливої процедури

провадження по кримінальній справі /протокольна форма досудової підготовки матеріалів також не є відмінною процедурою/, але й немає спеціальних судів для окремих категорій громадян, де б застосовувалась така процедура.

Рівність прав учасників судового розгляду, а саме в цій стадії змагальність проявляється найбільш повно, носить не формальний, а реальний характер і націлена на забезпечення рівності можливостей при відстоюванні інтересів перед судом.

Ця рівність виявляється у тому, що обвинувач, підсудний, захисник, потерпілий, а також цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники в судовому засіданні користуються рівними правами при поданні доказів, участі в дослідженні доказів і заявленні клопотань /ст.261 КПК/. Рівності в цих правах цілком достатньо для того, щоб мати можливість відстоювати свої законні інтереси в суді.

Однією з проблем судово-правової реформи в Україні є визначення меж активності суду при розгляді кримінальних справ по суті. Діюче законодавство зобов'язує суд продовжувати розгляд справи, навіть якщо прокурор відмовився від підтримання державного обвинувачення. Крім цього, суд наділено широкими повноваженнями у витребуванні будь-яких доказів, як виправдальних, так і обвинувальних. Якщо в даному випадку ми застосуємо до діючої процедури судочинства елементи гри /ознаки якої деякі спеціалісти вбачають у кримінальному судочинстві/, то очевидним є те, що суд з органу, що контролює /судить гру/, обертається в одного з гравців. А цього теорія гри не допускає. Тому суд необхідно звільнити від функцій, що йому не притаманні, перетворити його в орган правосуддя.

Елементи змагальності мають місце і на попередньому слідстві. Найбільш рельєфно це відтворюється у порядку оскарження постанови про закриття кримінальної справи і санкції на арешт. Ці рішення оскаржуються в суд згідно зі ст.236³, 236⁴, 236⁵, 236⁶ КПК. При цьому як прокурор, так і особа, які звернулись в даного приводу до суду, мають право бути присутніми у суді і давати пояснення.

Побудова процесу як змагального дозволяє не тільки забезпечити реалізацію обвинуваченим права на захист, а й дає можливість відстоювати свої законні інтереси іншим учасникам кримінального процесу.

2.II. Принцип публічності процесу

Аналіз змісту принципу публічності /офіційності/ приводить

до висновку, що саме він найбільш суттєво відтворює взаємовідносини особи і держави. Стосовно до кримінального процесу цей принцип означає виконання відповідними державними органами діяльності по порушенню, розгляду і вирішенню кримінальних справ в інтересах суспільства і держави незалежно від розсуду зацікавлених осіб.

В найбільш загальному вигляді принцип офіційності викладено в Загальній частині КПК в ст.4 і конкретизовано відповідно до кожної стадії - в Особливій.

В основі вимог, що викладені вище, лежить прагнення законодавця покласти саме на державу одну з найбільш значних функцій - охорони правопорядку, оскільки тільки вона у змозі вирішити цю проблему і організаційно, і фінансово.

Для органів прокуратури, слідства, дізнання, суду з цього принципу витікають такі обов'язки:

1/ будучи поінформованими про вчинений злочин, ці особи зобов'язані порушити кримінальну справу, розслідувати та передати на вирішення суду незалежно від того, чи є відповідне прохання на це потерпілого;

2/ в'яснити всі суттєві для справи обставини, спираючись перш за все на особисту ініціативу;

3/ на прокурора покладається обов'язок передати скінчену справу до суду, де він при розгляді справи підтримує обвинувачення;

4/ суд забезпечує всебічне і вичерпне виявлення обставин справи. Він не обмежений доказами, що представлені обвинуваченим, захисником, підсудним, а самостійно перевіряє необхідні докази і з'ясовує важливі для справи обставини;

5/ суд зобов'язаний винести рішення, не будучи зв'язаним думкою інших осіб, що ведуть справу.

Таким чином, особи, що ведуть процес, зобов'язані в силу свого посадового стану як уповноважені державою всебічно, повно і об'єктивно досліджувати обставини справи, проявляти ініціативу в провадженні всіх необхідних для досягнення істини дій.

Саме в силу принципу публічності питання про реалізацію прав, що надаються обвинуваченому та іншим учасникам процесу, не є лише їх приватною справою, байдужою для іншого суб'єкту - компетентної офіційної особи. Саме вона зобов'язана в необхідних випадках призначити обвинуваченому захисника, залучити перекладача до провадження слідчих дій, у тому числі і в тих ви-

падках, коли обвинувачений /підозрюваний, підсудний/ не тільки не заявляють відповідних клопотань, а й заперечують проти їх участі в процесі; роз'яснювати права ос.б, що приймають участь у справі і тоді, коли останні не цікавляться ними.

Як винятки з принципу публічності законодавець вбачає справи так званого приватного обвинувачення /ст.27 КПК/. Вони порушуються з ініціативи потерпілого, який підтримує обвинувачення, і можуть закритись у випадках, коли сторони досягають примирення.

Досить широкі можливості у справах приватного обвинувачення надаються потерпілому, очевидно у зв'язку з невеликою суспільною небезпекою конкретних правопорушень. Законодавець передбачає право потерпілого у повному обсязі розпоряджатись обвинуваченням: підтримувати чи відмовитись від нього з власного розсуду. Тому логічним буде і такий порядок, коли потерпілий водночас правомірно відмовиться від обвинувачення по відношенню до окремих осіб і підтримуватиме його щодо решти. В теорії кримінального процесу такий засіб одержав назву "ділимість обвинувачення у справі".

Справи приватного обвинувачення можуть набути публічного характеру, коли прокурор або суддя визнають це за необхідне у випадках, передбачених у ч.4, 5 ст.27 КПК.

2.12. Принцип забезпечення обвинуваченому права на захист

Саме поняття захисту з точки зору кримінально-процесуального права означає функцію, спрямовану: 1/ на спростування обвинувачення; 2/ на приведення формулювання обвинувачення у відповідність із доказами, що зібрані у справі, тобто фактично доказову діяльність відповідних посадових осіб.

Захист від обвинувачення з точки зору матеріального права передбачає заперечення сторони захисту щодо фактів, встановлених у справі, їх юридичної кваліфікації, ознак, що характеризують суб'єкта процесуальної діяльності /наприклад, вік/ та ін.

Забезпечення обвинуваченому права на захист на відміну від просто права на захист як елемента статусу особи, є поняттям більш широким, оскільки передбачає не тільки особисту діяльність у відповідному напрямку, а й діяльність інших учасників процесу по реалізації прав і законних інтересів обвинуваченого з метою правильного вирішення справи і винесення законного і обґрунтованого вироку.

Публічний характер кримінального процесу визначає правила взаємовідносин між його учасниками. Найважливіші з них полягають у тому, що тільки особа, яка веде процес, вправі вирішувати по суті усі питання, що виникають у ході кримінального судочинства. Обвинувачений, інші особи реалізують свої права через дії і рішення цих посадових осіб.

Аналіз діючого законодавства дозволяє зробити висновок, що стосовно до обвинуваченого конкретні його права кореспондують обов'язки відповідних посадових осіб по їх забезпеченню. Принципіальним з точки зору законодавця є забезпечення права на захист саме обвинуваченому /підозрюваному, підсудному/, а не іншим учасникам процесу, по відношенню до яких КПК у ст.2 ставить задачу лише "захисту прав і законних інтересів".

Визначення поняття "законний інтерес" в КПК відсутнє. Стосовно до обвинуваченого /підозрюваного, підсудного/ його зміст складають такі положення:

- 1/ не бути притягнутим до кримінальної відповідальності за злочин, що його в дійсності він не вчинив;
- 2/ домагатись встановлення обставин, що пом'якшують відповідальність;
- 3/ зазнавати покарання, засобів процесуального примусу відповідно до ступеня участі і вини у скоєному злочині.

У самому загальному вигляді вимоги забезпечення обвинуваченому права на захист відтворені в ст.21 КПК. У подальшому, стосовно до конкретних стадій процесу, вони конкретизовані і забезпечені відповідними санкціями на випадок їх недотримання.

Ч.2 ст.21 передбачає обов'язок відповідних посадових осіб до першого допиту підозрюваного обвинуваченого роз'яснювати йому право мати захисника і скласти про це протокол. Законом також передбачено можливість особистого захисту встановленими засобами від пред'явленого обвинувачення.

Згідно з діючим законодавством /ст.45 КПК/ участь захисника в дізнанні, попередньому слідстві та в розгляді кримінальної справи у суді першої інстанції з обов'язковою, окрім випадків відмови обвинуваченого від захисника, що передбачається у вичерпному переліку ст.46 КПК.

Відмова від захисника допускається тільки з ініціативи обвинуваченого /підозрюваного, підсудного/.

Оплата послуг захисника, якщо обвинувачений не в змозі це зробити самостійно, провадиться за рахунок держави.

Безумовно суттєвою гарантією принципу є передбачена законом вимога до прокурора, суду не висувати нових, додаткових обвинувачень порівняно із сформульованими в обвинувальному висновку без повернення на додаткове розслідування.

В юридичній літературі висловлюються такі припущення, що спрямовані на вдосконалення механізму реалізації принципу і належать до тлумачення закону:

1/ усякий сумнів при тлумаченні закону розцінюється на користь обвинуваченого;

2/ виняткові закони підлягають обмеженому тлумаченню;

3/ закони, що встановлюють пом'якшення відповідальності, можуть тлумачитись поширено;

4/ закони, що встановлюють посилення відповідальності, підлягають обмеженому тлумаченню.

На прикладі закону України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" від 23 грудня 1993 р. проглядається деяке обмеження дії принципу. Згідно зі ст.16 закону "для забезпечення безпеки свідка чи потерпілого суд за власною ініціативою або за клопотанням прокурора чи іншого учасника судового розгляду... виносить мотивовану ухвалу про проведення допиту цих осіб за відсутності підсудного". Такий порядок позбавляє обвинуваченого можливості особисто сприймати показання, задавати запитання допитуваним і, тим самим, захищатись від показань, що є обвинувальними щодо нього. Можливість давати пояснення з приводу цих показань надається підсудному після повернення його до залу судового засідання.

2.13. Принцип недоторканості особи

Недоторканість особи є конституційним принципом. Проект Конституції відводить проблемі забезпечення недоторканості особи значне місце. Однак задачі забезпечення недоторканості особи повинні розглядатись у більш широкому аспекті.

Правова держава не уявляється без забезпечення свободи особистості. Це означає не тільки те, що особистість володіє можливістю обирати лінію поведінки, але й здатністю нести відповідальність перед суспільством і державою. М.А.Бердяєв писав, що свобода не тільки і не стільки благо, як тягар. Вільна людина – передусім людина відповідальна.

Основною ознакою правової держави є взаємна відповідальність держави перед своїм громадянином і громадянина перед державою. Ось чому проблема свободи особистості набуває останнього часу глобального правового значення. Отже свобода особистості розповсюджується на всі сфери суспільного і особистого життя і передбачає різноманітні аспекти прояву поведінки людини: економічні, політичні, культурні зв'язки, стосунки особистого порядку. Особисті права і свободи – це частина всіх прав особистості, що виражають його індивідуальну /особисту/ свободу. Основу системи особистих прав і свобод громадянина складають такі найважливіші права, як право на недоторканість особи, право на недоторканість житла, таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфних сполучень.

Кримінально-процесуальне провадження починається і ведеться у зв'язку із злочином, що має місце. Тому воно часто змушене торкатись особистих прав і свобод громадянина, утягненого в сферу провадження в кримінальній справі. КПК України містить у собі дві статті, одна з яких присвячена недоторканості особи /ст.214 КПК/, а друга – недоторканості житла, охороні життя громадян, таємниці листування, телефонних переговорів і телеграфних сполучень /ст.14¹ КПК/.

В ст.14 КПК проголошено: "Ніхто не може бути заарештованим інакше, ніж на основі судового рішення або з санкції прокурора".

Прокурор зобов'язаний негайно звільнити усякого, хто незаконно позбавлений свободи або знаходиться під вартою більше строку, що передбачений законом або судовим вироком. Із тексту ст.14 видно, що вона розповсюджується не на всіх учасників кримінального судочинства, а тільки на підозрюваного і обвинуваченого. Однак, примусові засоби кримінально-процесуального характеру можуть бути застосовані і до інших осіб, наприклад приводи, обшуки, виїмки, огляди та ін. Ці слідчі дії іноді провадяться примусово і це торкається недоторканості осіб, в якими або в котрих вони провадяться. В цьому ракурсі ст.14 повинна містити гарантії недоторканості і інших осіб, що приймають участь у справі, а не тільки підозрюваного і обвинуваченого.

Таким чином, принцип недоторканості особи в кримінальному процесі гарантується такими заборонами: 1/ заборонаю застосування незаконного фізичного примусу; 2/ заборонаю застосування незаконного психічного примусу; 3/ заборонаю обмеження особистої свободи.

По своїй суті цей принцип означає визначений режим взаємодії між державою, її органами і громадянами, він виключає необ-

ґрунтоване обмеження свободи особистості як з боку держави, так і інших членів суспільства. Обов'язок підтримання правопорядку при цьому держава покладає на себе, впорядковуючи таку діяльність на рівні закону /це вищозгаданий Закон України про забезпечення безпеки осіб, що приймають участь у кримінальному судочинстві, а також закон "Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів" 1993 р./.

Цілком показово, що дія принципу недоторканості особи не пов'язана з процесуальною роллю громадянина або посадової особи. Він рівною мірою розповсюджується як на підозрюваного і обвинуваченого, так і на потерпілого і всіх інших, що беруть участь у справі.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
1. Поняття принципів кримінального процесу.....	4
2. Система принципів кримінального процесу.....	10
2.1. Принцип законності.....	13
2.2. Принцип національної мови судочинства.....	16
2.3. Принцип презумпції невинуватості.....	18
2.4. Принцип гласності судового розгляду.....	22
2.5. Принцип всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи.....	23
2.6. Принцип здійснення правосуддя тільки судом.....	25
2.7. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону.....	26
2.8. Принцип безпосередності дослідження доказів у справі.....	27
2.9. Принцип усності процесу.....	30
2.10. Принцип рівності учасників судового розгляду і змагальності.....	32
2.11. Принцип публічності процесу.....	33
2.12. Принцип забезпечення обвинуваченому права на захист.....	35
2.13. Принцип недоторканості особи.....	37